

Гетьманська ідеологія В. Липинського 1920-1929 рр.: проблеми інтерпретації

Здається, зараз вже можна говорити про те, що пройдено певний якісний етап у осмисленні успадкованого багажу численних національних політичних, історичних, соціально-філософських концепцій. Цей спадок викладається у вузах, його систематизовано у підручниках, подекуди навіть старі суперечки прищеплюються на новий ґрунт (як нинішні дискусії стосовно державницького та народницького підходів в історії України). Одне з чільних місць серед повернутої ідейної спадщини займає доктрина українського консерватизму В'ячеслава Липинського (1882-1931).

Її створення пов'язане перш за все із організацією у Відні в 1920 р. Українського союзу хліборобів-державників, який репрезентував продовження політичної діяльності прибічників українського консерватизму та монархізму. Це був новий етап розвитку тієї політичної альтернативи, яку уособлював гетьман Української Держави 1918 р. Павло Скоропадський. За іронією долі, чи скоріше з об'єктивних причин, виробленої власної консервативної ідеології у режиму П.Скоропадського не було. Вирішувати доктринальні проблеми довелося вже в еміграції, у складних умовах, без можливості реального впливу на події в Україні. Проте діяльність гетьманського руху у цей період спричинила величезний вплив на розвиток національної політичної думки, а саме — завдяки творчості Липинського.

Проблему, якій присвячена дана розвідка, можна логічно вивести із цитати дослідника з української діаспори Є.Пизюра, який у 1969 р. писав, що політична теорія Липинського «є рівночасно для українця широким вікном в універсальну політичну філософію, ділянку, що в нас майже без традиції». Відповідно постає питання: а яке ж місце займає теорія Липинського у світовій, чи, зокрема, у європейській суспільній думці? Першою (і чи не найголовнішою) проблемою стає інтерпретація гетьманської ідеології Липинського — до якого напрямку політичної думки, якої традиції вона належить, як можна розташувати цю доктрину у політичному спектрі Європи 1920-1930-х рр. Автор вирішив зупинитися на двох аспектах цієї проблеми: 1) наскільки серйозні звинувачення Липинського у наслідуванні фашистських ідей і 2) можливі паралелі у доктрині Липинського та ідеях східноєвропейського аграризму.

1. Питання «фашизму» чи «консерватизму» В.Липинського.

Вперше звинувачення у тому, що ідеї Липинського надто нагадують гасла його сучасників-фашистів, пролунало у 1949 р. у книзі дітя унеерівської еміграції І.Мазети², у якій аналізувався вплив різних політичних ідей на українську думку у міжвоєнний період. Ставлячи в один ряд Липинського і Донцова, він звинувачує їх у запозиченні фашистських ідей. Критика І.Мазети вже згадувалась у сучасній літературі: дослідник В.Троциньський аргументовано відкинув порівняння Липинського з Донцовим, і відповідні звинувачення адресуються лише останньому. Але питання залишається: наприклад, у ґрунтовній праці Я.Грицака не відкидається близькість політичної думки Липинського до ідеологічних аксіом фашизму³.

Взагалі, при розгляді даної проблеми мова може йти, звичайно, лише про ідеологію фашизму і Липинського, оскільки практичної реалізації ідеї останнього не набули. Але оскільки вибір наш невеликий (консерватор чи фашист), насамперед ми повинні визначити, у чому полягала суттєва відмінність між консерватизмом та фашизмом у міжвоєнній Європі? Логіка викладу потребує спочатку звернутися до проблеми дефініції фашизму, охарактеризувати міжвоєнний консерватизм і таким чином визначити можливі точки зближення ідей фашизму та політичної доктрини Липинського.

Аналіз загальних та енциклопедичних видань, спеціальних робіт показує, що якщо стосовно визначення фашизму як політичного режиму значних розходжень немає, то цікавий для нас ідеологічний аспект викликає суперечки. При найзакладнішій систематизації різні визначення ідеології фашизму можна систематизувати щонайменше у чотири групи, між якими є принципові методологічні та ідейно-аксіологічні розбіжності: 1) «націоналістичний тоталітаризм» (ліво-ліберальний підхід); 2) контрпросвітницька реакція в умовах кризи ліберальних режимів; 3) міжвоєнний радикальний антимаרקсизм (від авторитаризму до тоталітаризму); 4) популістська ідеологія без специфічного змісту (консервативний підхід)⁴.

Вищевказані варіанти яскраво демонструють, що фашизм — складне і суперечливе явище, яке не піддається простим визначенням. Ж.Желев вважає, що «прийшов час створити єдину теорію фашизму, яка б логічно поєднала дослідження різних його аспектів»⁵, проте ми вважаємо, що на заваді цьому стоїть декілька проблем, головною з яких є визначення дієвого критерію характеристики певної ідеології як фашистської:

1. Популярна теорія тоталітаризму визначає фашизм через форму політичного режиму, а у разі визначення фашистської ідеології вона не спрацьовує. Така ж проблема існує і у питанні оцінки режимів А.Салазара, Ю.Піلسудського, Н.Горті, К.Маннергейма, М.Прімо де Рівера — досі немає єдиної точки зору, — авторитарні вони чи фашистські.

2. Аналіз пунктів офіційних програм фашистських рухів (НСДАП та фашистської партії Італії)⁶ не дає очікуваних результатів і єдиної точки зору стосовно того, чи обов'язкові їх відомі риси для кожної «фашистської» доктрини. Слід відзначити, що із ознак чи пунктів програм лише дві мають принципове значення: корпоративний принцип і виразний тоталітаризм, які не є сумісними, і саме ця розбіжність окреслює два різні напрямки фашистської ідеології. Можна стверджувати, що неврахування цієї розбіжності є однією з причин загальної плутанини, яка існує у справі інтерпретації спрямування різноманітних політичних течій і рухів доби.

3. Негативний спосіб визначення фашизму, як такий, що «виступає проти соціалізму, лібералізму, демократії», породжує плутанину, оскільки у цій боротьбі конкурували між собою дуже різні рухи і доктрини консервативної, націоналістичної, анархо-синдикалістської спрямування.

4. Існує проблема, яка залишається майже непоміченою у літературі — проблема адекватності терміну «фашизм» усім різноманітним проявам цього явища. Коли йдеться про вузьке, аутентичне значення («італійський фашизм»), то питань немає, але коли називати «фашизмом» німецький нацизм, то сумніви з'являються. Вони стосуються перш за все різної різниці між італійським фашизмом та німецьким нацизмом, різниці, яка повторювалася й у інших країнах. Разючий приклад країни, у якій існували відповідно дві *ворожі* фашистські сили (нацистська партія — філія НСДАП) і Хаймвер (італійська орієнтація) — Австрія 1920-1930-х рр. Можна припустити, що, маючи спільні корені, фашизм в умовах різних соціальних структур, політичних культур та мовних культурних просторів реалізується у двох варіантах — фашистському (корпоративному) та нацистському.

Отже, ми бачимо, що у визначеннях і тлумаченнях фашизму за півстоліття після його поразки у другій світовій війні, «революції» не сталося, і суперечки залишаються.

Із визначенням консерватизму такої проблеми, як з ідеологією фашизму, немає. І вчені, і політики сходяться на тому, що консерватизм — «це духовна настанова, що бачить особливу цінність у традиційному ладі й у традиційно освячених установах і формах життя, і тому бажає їх зберегти. У вужчому розумінні... — політична течія, що постала на передодні XVIII-XIX віку як реакція на французьку (політичну) та англійську (індустріальну) революції»⁴. Можна стверджувати, що консерватизм — широкий ідейний напрямок, який не можна звести до партій. Як система мислення, він розвивається з XVI-XVII століть, виступивши проти централізаційних тенденцій та абсолютизму на захист «громадянського суспільства», під яким розумілася «середньовічна станова-корпоративна структура, за пануючої позиції дворянства» (П.Конділіс)⁵.

Коли ми стикаємося із по-дібною «ненауковою» доктриною як консерватизм (оскільки він апелює до ірраціонального і виступає проти «наукового» соціалізму та лібералізму), то це, звичайно, дуже ускладнює аналіз. Довготривалі намагання дослідників виробити *загальну теорію* націоналізму, консерватизму, того ж фашизму поки що залишаються марними, на що скаржаться і Ж.Желев, і інші⁶. Схоже, що консерватизм є скоріше *іманентним стилем мислення* (К.Мангейм), який «охоплює не тільки політику, але й мистецтво, літературу, філософію, історію і т.д.»⁷, аніж науково обґрунтованим світоглядом.

При переході до характеристики *міжвоєнного* консерватизму мусимо сказати, що фашизм і консерватизм тієї доби мають багато в чому спільне коріння і спонуку до дії.

У той час консерватизм пережив своєрідну трансформацію⁸. Традиційний політичний спектр XIX ст. із дихотомією «лібералізм-консерватизм» раптом розширився ліво із появою комунізму, й одразу за законом рівної протидії радикалізувався і правий «фланг», де утворилися фашистські рухи. Ці перетворення проходили на тлі багатомірної кризи європейського соціуму. Поширення індустріалізації та капіталізму надто швидко змінювало спосіб життя країн вторинної модернізації (Центральна, Південна та Східна Європа), де відбувалися руйнації традиційних соціальних груп, занепад аристократичної верстви, урбанізація, спалах активності пролетаріату, зuboжіння селян, декласування значних мас населення. Результатами суспільної кризи стали нігілізм, песимізм, містицизм, зневіра у традиційні цінності європейської культури. Символами доби стали праця О.Шпенглера «Занепад Європи» та «Бунт мас» Х.Ортеги-і-Гасета.

Дослідники доби описують феномен руйнації комуністських зв'язків, який був спричинений умовами існування індивіда в індустріальному суспільстві. Цей процес спонукав середні прошарки та значну частину сільського населення «під загрозою зростаючої пролетарізації шукати нову колективну ідентифікацію, яка відтворюється на етнічній або культурній основі» (Г.Арендт)⁹. Зрозуміло, що саме цей аспект викликав реакцію консерватизму, доктрини, яка шанувала перш за все традиційну суспільну структуру та зв'язки. Згадані суспільні проблеми особливо загострилися на тлі загальної демократизації, яка запанувала у версальській Європі з 1918-1919 рр. Нездатність парламентарної демократії вгамувати соціальні протиріччя показувала, що молоді незрілі ліберальні режими ризикують втратити суспільну підтримку. Праві почали шукати «третій шлях» розвитку, поза ліберальною та соціалістичною універсальями.

Відповідь консерватизму на проблеми доби містила ідеї елітаризму, авторитаризму, ієрархії, відновлення традиційних цінностей, корпоративізму (який пропонував відмову від класової боротьби за рахунок солідаризму виробників у професійних групах). Консерватори намагалися відновити станова-корпоративні групи, які б захищали громадянське суспільство у ролі посередника між державою та народом, — тобто консерватизм становив опозицію тоталітарній державі. Цікаво, що хоч консерватизм і ніс ідею повернення до старих добрих часів, але для цього він виробив певну позитивну програму реформування політичної системи існуючих де-юре європейських демократій, — свій шлях, або ж проєкт.

Аналіз міжвоєнних правих доктрин доводить, що традиційні цінності консерватизму і, перш за все, його християнська етика, допомогли йому виробити певний імунітет, який не дозволив перетворитися на тоталітарну ідеологію. Консерватизм відповідав на проблеми Модерну не відкиданням, а навпаки, апеляцією до домодернізаційних «вічних» цінностей. Російський історик О.Міллер вважає, що вирішальне значення для гальмування тоталітарного процесу має міцність домодернізаційних структур — монархії, аристократії, церкви¹⁰. На думку деяких німецьких вчених (Ю.Беккер, У.Венгст), лише «третій шлях» — консервативна альтернатива, авторитарний режим — був здатен зупинити жахи нацизму у Німеччині¹¹. Проте із жalem слід зазначити, що панування правих у складних суперечливих умовах міжвоєнної Європи призвело до певного плутання понять у сприйнятті наступних дослідників: близькість багатьох настанов консерватизму і фашизму значною мірою приховала суттєву різницю між ними.

Подібність диктувалася не тільки такими спільними рисами, як націоналізм, антипарламентаризм, корпоративізм, авторитаризм. Проте стосовно корпоративізму, слід зазначити, що у багатьох консервативних рухів він, на відміну від фашизму, походив не з ідеї синдикалізму французького філософа Ж.Сореля, який, хоч і виступав як націоналіст, все ж був для консерваторів занадто лівим. Малопоміченим у літературі залишається вплив соціальної доктрини

Важко на те, що корпоративізм поширився саме у католицьких країнах. Виникає плутанина, коли стверджується, наприклад, що австрійська корпоративна конституція 1934 р., називається фашистською,¹⁶ проте з більшими підставами її можна назвати клерикальною, — тобто консервативною. Забувається, що ще з відомої енцикліки папи Лева XIII «*Reverum novarum*» (1891) соціальна доктрина церкви відстоювала ідею сильної держави, заснованої на християнській етиці та корпоративізмі (професійних об'єднаннях робітників)¹⁷.

Розглянувши визначення ідеології фашизму та особливості міжвоєнного консерватизму, ми можемо певно стверджувати, що спільною метою консерватизму і фашизму було досягнення соціальної стабілізації та вгамування класових протиріч. Проте принципову різницю між консерватизмом та обома варіантами фашизму складали такі позиції: 1) фашизм був продуктом індустріального суспільства і використовував процес масовізації для спроби інтегрувати індивіда у національну спільноту на основі тотальної державної ідеології і *нових* цінностей (заснованих на відкиданні і переоцінці «старих»); консерватизм пропагував повернення до *традиційних* цінностей доіндустріальної доби та інтеграцію індивіда у професійно-станові групи на протидію масовізації та декласуванню; 2) фашизм ніс значну тоталітарну тенденцію, будучи апологетом всеохоплюючого державно-партійного контролю над індивідуальним життям; консерватизм намагався побудувати систему проміжкових структур (професійно-станових корпорацій), які мали стати запорукою існування громадянського суспільства в умовах експансії держави; 3) фашизм характеризувався *ідеологічними* етичними нормами, які дозволяли і заохочували насильство як метод політики; консерватизм (хоч і був політичною ідеологією) орієнтувався на християнський *релігійний* етос і легітимні норми політичної поведінки, примат ідеології (тобто фальшивої релігії) в етиці відкидався¹⁸. Визначення вищезгаданих відмінностей дозволить нам принципово інтерпретувати ідеї В.Липинського.

Основні ідеї політичної доктрини Липинського відомі і уважно досліджені в літературі¹⁹. Але нас цікавить передовсім думка самого Липинського про його кредо. Своє завдання він бачив у «виготовленні ... позитивної політичної консервативної думки» і виходив з переконання, що «шлях до реальної, а не тільки літературної, — шлях до повної, а не односторонньої — української нації веде через відродження українського консерватизму».²⁰ Важливе значення має для нас і ідейна полеміка Липинського, коли він висловлює свої оцінки політичних супротивників та явищ сучасного йому європейського життя. Нестримно критикуючи діячів та ідеї табору лівої еміграції, націоналізм Донцова, Липинський досить явно вказує на своє консервативне положення між цими крайнощами українського політичного спектру. Цікавим для нас є визначити оцінку Липинським ідейно-політичної ситуації у Європі, його ставлення до фашизму та лібералізму. Найбільш наочно це ставлення прослідковується у роботі «Універсалізм у хліборобській ідеології» (1926)²¹, де Липинський робить дуже красномовні для сучасного дослідника висновки: він вважає фашизм і комунізм продуктами «змашинізованого» ліберального «мішанства» (міської індустріальної цивілізації), і наголошує на тому, що хліборобська доктрина, знаходячись десь посередині, має йти своїм власним шляхом. Таку ж проміжкову позицію займають «хлібороби» (аграрна верства), на думку Липинського, й у питанні політичної свободи: «Мішанин для своїх, від природи одірваних спекуляцій гандльових, промислових, фінансових чи врешті розумових, вимагає якнайширшої політичної свободи. Інтелігент комуніст чи фашист для опанування й проводу сучасних орд мусить душити всяку політичну свободу. Хлібороб і культура хліборобська, займають середину між цими двома протилежними бігунами (полосами — *К.Г.*)»²². Ірраціоналізм як засадничий риса хліборобської ідеології втілюється у релігійну віру, яка протиставляється «новітній магії: вірі у божеську всемогутність людського розуму й його чудотворців». Липинський наголошує на тому, що у книзі «Листи до братів-хліборобів», «в її найглибшому підкладі — на її дні — лежить християнська релігія...», «у відвічній боротьбі духа з хаосом матерії нема середини», проте «ми не робимо з політики релігії, ані з релігії політики»²³. Липинський відкидає вкрай ідеологізовану та політизовану доктрину фашизму (яка є витвором самонадіяного розуму, а не традиції), і єдине, що можна знайти їх об'єднуючого — це критика лібералізму і «сучасної капіталістичної машинової культури». Негативне ставлення до демократії, фашизму та комунізму як до витворів індустріального ладу у Липинського має дуже глибоке підґрунтя: він був прибічником своєрідного аграрницького маніхейства, вважаючи, що відбувається «смертельний поєдинок між селом та сучасним капіталістичним містом», «боротьба не на життя, а на смерть двох законів: закону землі й закону капіталу»²⁴. Якщо говорити про корпоративізм (ідею класократії) Липинського, то, хоч і відчувається у ній певний вплив Ж.Сореля, але зміст ідеї — суто консервативний: інтеграція виробників у «органічні» станові квазісхові спільноти на протидію масовізації, перетворенню їх на ідеологізовану юрбу-іграшку демагогів. І, нарешті, — тоталітарний аспект: «...нова українська провідна верства потрапить скласти *відносини між державою і громадянством* [курсив мій. — *К.Г.*] — тими, хто править і тими, ким правлять — так, щоб уникнути: а) анархії і хамаства від переваги громадянства над державою; б) застою і рабства від необмеженої влади держави над громадянством», ідея Липинського — «права — законом обмежена і законом обмежуюча — монархія»²⁵.

Якщо систематизувати вищезгадані ідеї Липинського за визначеними нами позиціями диференціації консерватизму та фашизму, то можна побачити, що:

1. Липинський був опонентом індустріального суспільства, оскільки воно, руйнуючи соціальну структуру та традиційні ідентичності аграрного ладу, перетворювало людей на масу манкуртів-кочівників, які втратили зв'язок з землею. На протидію висувалася ідея повернення до традиційних доіндустріальних цінностей та подолання масовізації через систему станово-професійних корпорацій.

2. Та ж сама ідея корпоративізму дозволяє Липинському зайняти стриману позицію у питанні відносин держави та громадянського суспільства. Присвячена цьому остання цитата свідчить, що, навіть з огляду на принциповий національний етатизм Липинського, він не був апологетом держави, а тим більше партійної влади. (Сам термін «партія»

викликав у нього огиду, і він називав такі установи «політико-кримінальними»). Оскільки Липинський виступав проти уніфікації суспільства демократією, то такі ж тенденції експансії держави його не приваблювали.

3. Липинський, хоч і ставив собі за мету створити *ідеологію* консерватизму, був релігійною людиною і вважав, що християнську етику не можна замінити якимись раціонально-соціалістичними чи радикально-націоналістичними конструкціями. На думку філософа, без ідеології як надбудови над матеріальними силами суспільства обійтися неможливо, проте вона має ґрунтуватися на історичній традиції та легітимності.

Якщо виходити із принциповості саме цих позицій, видно, що, не зважаючи на авторитарні та антидемократичні принципи, доктрина Липинського не несла тоталітарної тенденції, і він не виходив за межі *консервативного стилю* мислення, тому із своїми поглядами певно займає належне місце у міжвоєнних варіаціях європейського консерватизму.

2. *Ідейні паралелі у доктринах Липинського та східноєвропейського аграризму*

Ця проблема нас цікавить як важливий аспект пошуків однодумців Липинського у погляді на хліборобські проблеми.

Політична доктрина *аграризму* — справжній феномен міжвоєнної доби і була дійсно оригінальним продуктом східноєвропейських соціально-економічних проблем. У новостворених в результаті першої світової війни національних державах (за винятком Чехо-Словаччини) переважну більшість населення складало селянство, що й спричинило появу специфічної ідеології цієї верстви. Вчення аграризму наголошує на тому, що селянство — землеробська верства — зосереджує в собі головні позитивні цінності й якості суспільства, є фундаментом стабільності держави й зберігачем національної ідентичності, а вищевказані чесноти мають визначати його політичну владу.

Соціально-економічними причинами появи аграристських ідей можна вважати роль Східної Європи як сировинного придатку індустріального Заходу та аграрного регіону. Гострота аграрного питання призвела до намагання якось визначити та доктринально оформити позиції різних верств та соціальних груп.

Доктрина аграризму спочатку з'явилася на тому терені, де водночас поєднувалися і аграрне питання, і досить високий рівень розвитку політичної культури та теорії, — у пруській частині Німеччини (ідеї Г. Руланда (1894) та А. Шефле), а потім у Франції (Ж. Мелін)²⁶. З Німеччини та Франції аграризм прийшов на схід континенту. Ґрунт для його реалізації створив імпорт у Європу на рубежі XIX–XX ст. дешевого американського збіжжя, який призвів до падіння цін на сільськогосподарську продукцію й зuboження значного числа селян Східної Європи. У цьому аграрному регіоні гасла аграризму наповнилися новим соціальним та політичним змістом і стали доктринами масових селянських партій, яких не знала Західна Європа²⁷. У 1895 р. виникає аграрна Народна партія (Сторонництво людове, СЛ) в австро-угорській частині Польщі. У 1899 р. утворилися Об'єднання чеських землеробів та Болгарська землеробська народна спілка (БЗНС). У найближчі роки виникають Національна партія дрібних сільських господарів в Угорщині, Хорватська республіканська селянська партія, румунська цараністська, сербська Спілка землеробів. Найвідомішими ідеологами аграризму стали А. Швєгла, М. Годжа, О. Франкенбергер (Чехо-Словаччина), А. Стамболійський (Болгарія), Я. Домбський (Польща).

Якщо дослідити поширення цього явища на Україну, то необхідно перш за все визначити критерії для характеристики певної доктрини як аграристської. Нас цікавить оригінальна землеробська ідеологія, яка є властивою для Центральної й Східної Європи та наголошує на політичному «сепаратизмі» селян та окремістості селянського «третього» шляху (не соціалістичного й не буржуазного).

У 1920 р. у Відні утворюється Український союз хліборобів-державників, одним із співзасновників якого є Липинський, і одним з напрямків його роботи стає створення *«хліборобської ідеології»*, вироблення власного окремого шляху розвитку України — *«третього типу організації громадського життя»*²⁸, «не запозичуючи чужих універсальних схем». Липинський, як прихильник корпоративізму та станової свідомості, вважав, що землероби не повинні ідейно залежати від «чужих» ідеологій, зразка ліберальної та соціалістичної. Виходячи з вищесказаного, Липинського можна вважати ідеологом українського аграризму за *загальною спрямованістю його доктрини*.

Проте Липинський ніколи не використовував термін «аграризм» і не згадував про свої враження з цього приводу. Мабуть, саме тому до сьогодні хліборобське спрямування його доктрини не розглядалося дослідниками у якомусь більш широкому контексті. Проблема паралелей, аналогій (чи запозичень) з польським чи, наприклад, чеським аграризмом не підіймалася у працях таких авторитетних знавців спадщини Липинського, як Я. Пеленський, Л. Білас, С. Пизур, І. Лисяк-Рудницький. Ними уважно досліджувалися *польські* впливи на політичний світогляд Липинського, але зовсім не вивчалися як вплив оформленого консерватизму більш-менш загальноєвропейського характеру. На нашу думку, з огляду на спільну спрямованість доктрин Липинського та ідеологів аграризму, зокрема у Чехо-Словаччині, Болгарії та Польщі, проблема паралелей та можливих ідейних зв'язків заслуговує на уважне вивчення. Ми спробуємо зробити початковий аналіз аналогій із ідеями однієї гілки аграризму — чехословацької.

Із спадщини Липинського у контексті нашої теми джерельну базу складають розробки хліборобської ідеології: перші дві частини «Листів до братів-хліборобів» («Українська національна інтелігенція та українська національна ідея» і «Наша орієнтація» (1919–1921), «Покликання варягів чи організація хліборобів?» (1925–1926) та «Універсалізм у хліборобській ідеології» («W dyskusji o idei», 1926)²⁹.

Напевно, першою важливою віхою у становленні переконань Липинського стало навчання у 1903–1905 рр. у Кракові на філософському факультеті Ягеллонського університету, у відомого професора і громадського діяча Станіслава Яворського. Там він потрапляє у духовну й політичну атмосферу австрійської Польщі, де Краків стає осередком ідейних пошуків людовців (аграрників). Навряд чи цей процес пройшов повз увагу та зацікавлення Липинського. Його шанований вчитель Яворський був у іншому таборі (консерваторів-«станчиків»), але контакти між цими полі-

тичними угрупованнями були постійними, про що свідчать тогочасні польські джерела⁴⁶. Певно, що Липинський мав уявлення про цілі і гасла людовського руху, а за своїм соціальним походженням та вполюбаними був близьким до його більш консервативної гілки (що невдовзі після розколу Стронництва Людового утворила Польське Стронництво Людове «Пяст»).

Просліджувати, як сусідство саме *людовців* вплинуло на Липинського — важко, бо явну увагу політичним хліборобським проблемам він приділяв набагато пізніше, лише після лютневої революції 1917 р. Ще важче це зробити стосовно 1920-х рр., коли за рівнем теоретичної розробки доктрини Липинський далеко випередив польських землеробів. До того ж їх рух відзначався ідеологічним поліцентризмом, не мав спільної доктрини й був розколотий на значне число партій та угруповань⁴⁷. Тому тут напевно чи можна говорити про якісь запозичення чи впливи, набагато вигоднішим є лише аналогії та спільний напрямок думки.

Інакше стоїть проблема паралелей чи, можливо, запозичень стосовно аграризму чехословацького. Він являв собою цілісну, аксіологічно та теоретично розроблену ідеологію, яка мала значну популярність у міжвоєнний час на терені Центральної та Південно-Східної Європи (надалі — ЦПСС). Перша програма Чеської аграрної партії, що була прийнята у 1903 р., наголошувала на об'єднанні чеських землеробів у *станову організації*⁴⁸. Згідно з цією програмою, землероби — найвища складова частина нації, її серце, а їхні інтереси збігаються з національними. Один з головних постулатів програми — негативне ставлення до капіталістичного міста та всього, що воно несе землеробам, — від індустріалізації до поширення соціалістичних ідей. На початковому етапі свого розвитку чеська землеробська доктрина ще мала доволі екліктичний характер. Як вважають чеські дослідники Й.Цесар та Б.Черни, на сході століття на неї впливали німецькі, французькі та російські аграрні та економічні теорії (зокрема ідеї аграрного теоретика німецької соціал-демократії Е.Давида)⁴⁹. Розробка *оригінальної* ідеології починається з 1909 р., коли на чолі партії стає Антонін Швєгла (1873-1933). Його головним внеском на той час було обґрунтування ідеї протилежності інтересів міста й села: великі міста та промисловість нищать націю, прирікають її на швидку фізичну й моральну деградацію, і тільки «сильний землеробський народ» забезпечить їй силу та здоров'я⁵⁰. У 1910-ті рр. відбувається соціологічна, економічна, філософська розробка аграристських ідей (але не без запозичення західноєвропейських розробок).

Бурхливі перетворення у ЦПСС, внаслідок першої світової війни та спричинених нею революцій, поставили нові завдання перед аграрними рухами країн регіону. Головний вузол протиріч в аграрних та напівіндустріальних країнах складало обрання певної «моделі» або шляху подальшого розвитку.

В умовах глобальної нестабільності у Східній Європі відбувається криза архаїчної соціальної структури та традиційних цінностей⁵¹. Проте у той час, коли інші країни регіону переживали постійні конфлікти такого роду, Чехо-Словаччина була самотнім осередком ефемерного спокою. Мабуть, саме тому Прага у 1920-х рр. стає успішним «експортером» ідей аграризму. Відтоді він починає складати одну з основ *традиціоналістських ідей* в регіоні. Обґрунтовувався традиціоналізм і історично, й соціологічно, саме у цей час поширюються ідеї окремого шляху розвитку ЦПСС⁵². Чехословацькі аграрії були одними з авторів цих ідей. Їх рупором стало утворене у 1923 р. Міжнародне аграрне бюро, більш відоме як «Зелений інтернаціонал».

Роком раніше, у 1922 р., відбувається злиття чеської та словацької аграрних партій у Республіканську партію землеробів та дрібних селян. Була прийнята програма, серед ідейних постулатів якої були такі: землероб — найбільш творчий елемент у державі, він також прагне правопорядку та спокою; землероб забезпечує біологічне відтворення, зберігання фізичного та морального стандарту нації, мови та звичаїв; *землероб являє собою окремішій третій клас або верству, що протистоїть експансії великого капіталу та хаосу революції*⁵³. Стрижневим пунктом програми була ідея протистояння «закону землі» та «закону капіталу». Перший, якому не дається точної дефініції, доводив, що земля є першоджерелом життя, наповнює його сенсом, породжує усі матеріальні цінності, що земля — детермінанта розвитку суспільства. Цей ірраціональний закон знаходить свій вияв лише через землеробську верству, що перебуває в органічному зв'язку із землею. Авторство закону приписується А.Швєглі, який вніс у програму також негативне ставлення до ліберальної концепції соціального та економічного розвитку як до надто конфліктогенної, а тому соціально шкідливої⁵⁴. Натомість він доводив, що держава має виконувати регулюючі функції.

Але повернемося до В'ячеслава Липинського, автора української аграрницької теорії. Його єдина спроба побувати у Чехо-Словаччині була пов'язана із запрошенням викладати в Українському вільному університеті (Прага) і не реалізувалася з причини тяжкої хвороби⁵⁵. Нам нічого поки не відомо про те, чи цікавився він її чи був обізнаний із ідейними пошуками чеських колег. Але деякі схожі моменти все-таки вимагають ототожнення його ідей з їх доктриною. Ще у «Нарисі програми Української демократичної хліборобської партії» (1917) Липинський доводить, що «політична власть на Україні повинна належати у першій мірі представникам українського селянства, і город не повинен диктувати свою волю українському селу»⁵⁶, там же він пише про «шкідливий для нації хаос приватного капіталістичного хазяйства». Але, як і у випадку з чехами, це не доводить, що він був хоч декою мірою близький до соціалізму, — Липинський шукав свій, третій шлях. Він навіть не сприймав ліберальну демократію та більшовизм як антитези, — для нього вони були ланками одного процесу: *перша неминуче призводила до другого*⁵⁷. У першій частині «Листів до братів-хліборобів» (кінець 1919-квітень 1920 рр.) Липинський пише: «В цілім світі йде тепер боротьба не на життя, а на смерть двох законів: закону землі й закону капіталу. Старого права цивільного, опертого на посідання землі, й нового права торговельного, опертого на посідання капіталу... Це смертельний поєдинок між селом та сучасним капіталістичним містом»⁵⁸. Надалі Липинський дуже часто повертається до цього аграрницького маніхейства, всесвітньої боротьби двох начал. Він постійно доводить провідну роль землеробів: «...класом, що єди-

ний може мати на Україні потрібні для об'єднання та організування цілої нації силу й авторитет — єсть найдужчий з усіх українських класів наш клас хліборобський»¹¹.

У своєму пізнішому трактаті «Універсализм у хліборобській ідеології» (1926) Липинський знову повертається до обґрунтування хліборобського «вірую» та додає аналіз тогочасних політичних систем — демократії, комунізму та фашизму — у якому можна знайти зародкову дефініцію тоталітаризму (за Я.Пеленським). До того ж у засобах аргументації у нього, як і у А.Швєгли, переплітається раціональне з ірраціо та містичною: «Хлібороб, співпрацюючи і співживучи з природою, має виразне почуття рижності й ієрархії всевіту та присутності у всевіті невідомих сил...»¹².

Отже, як ми бачимо, дуже багато спільного є у В.Липинського та А.Швєгли у спрямованості, термінології, аргументації. Особливо цікавим є те, що авторство «закона землі» приписується Швєгли (під 1922 р.), проте Липинський застосовує цей термін на два роки раніше, у згаданій першій частині «Листів...». Можна припустити, що або хтось з них запозичив цей термін в іншого, або вони обидва користувались якимось одним невідомим джерелом. Для аргументованої відповіді на це питання у нас поки немає достатніх підстав, але автор вважає більш вирогідним другий варіант, оскільки контакти Швєгли та Липинського чи можлива обізнаність останнього з ідеями Швєгли — дуже маловірогідні, а комплекс європейської літератури аграрного спрямування у будь-якому разі ще недостатньо досліджений.

Проте стосовно опосередкованого впливу чехословацького аграризму на Липинського можна зробити більш певне припущення. Як відомо, згаданий трактат «Універсализм у хліборобській ідеології» має початкову польську назву «W dyskusji o ideaх». Написаний як лист до професора С.Яворського, він був ним опублікований у краківській газеті «Сзас» 1-2 травня 1926 р. Лист містив відповідь на статтю Яворського про тенденції розвитку землеробських політичних теорій. Таким чином Липинський відреагував на дискусію в польській пресі з приводу поширення аграристських ідей. У листі з Райхенау (Австрія) до І.Кревецького він пише: «Не знаю, чи читаєте тепер польську пресу, і чи звернули увагу на те, що в Польщі тепер починає прокидатись шукання хліборобської ідеології»¹³. Ми можемо зробити цікаві висновки щодо причин цього «шукання», бо окрім поточних внутрішньополітичних приводів для ідейних суперечок на нього впливали й зовнішні чинники. Саме 1926 рік став роком особливо тісних контактів чеських та польських аграріїв, ознакою чого був, наприклад, візит у Польщу провідного на той час теоретика чехословацького аграрного руху Мілана Годжі. Незадовго до виходу у світ статті Липинського, 11 квітня, він виступив з промовою у Польському аграрному товаристві. Цей виступ набув широкого розголосу і торкався саме проблем, що стояли перед усім східноєвропейським аграрним рухом. Якщо подивитися на хронологію подій, то стає зрозумілим, що приводом для створення однієї з кращих праць нашого визначного мислителя стало обговорення у польській пресі ідей чеських аграрників. Саме реакція на це спричинила, наприклад, критику Липинським в «Універсализмі...» концепції «Зеленого інтернаціоналу»¹⁴. Ми вважаємо, що дізнатися про неї в Райхенау більш-менш докладно він міг лише з газет Польщі («Сзас» та деякі волинські) та підпольської Галичини, бо крім них інших не отримував»¹⁵.

Отже, розглянувши деякі тотожні елементи теорій В.Липинського та чеського аграризму, ми впевнилися, що, безперечно, існують ідейні паралелі, можна говорити про схожий напрямок думок та подібні способи аргументації. Обидві політичні доктрини за рівнем теоретичного обґрунтування вигідно виділяються на тлі споріднених рухів країні регіону. І хліборобська ідеологія Липинського, і чеський аграризм репрезентують собою спробу розв'язання комплексу соціально-політичних проблем аграрного суспільства, яке потерпає від наслідків модернізаційних змін. Самий спалах популярності аграризму на терені Центральної та Південно-Східної Європи у міжвоєнну добу свідчить про те, що він реально відповідав певним потребам суспільств регіону. У цьому сенсі хліборобський аспект ідейних пошуків В.Липинського до сьогодні залишається недостатньо вивченим.

Підсумовуючи все вищесказане, можна сказати, що створена В.Липинським ідеологія гетьманського руху в еміґрації не тільки відбивала українські ідеї та традиції, але й віддзеркалювала загальноєвропейські ідейні тенденції міжвоєнної доби. Певно, що розглядаючи ідеї Липинського саме у європейському контексті, можна відкрити нові невідомі аспекти, паралелі, аналогії, які дозволяють розглядати спадщину українського мислителя більш повно, стверджуючись водночас у її не тільки національній, але й універсальній цінності.

Автор щиро вдячний за надану консультацію провідному спеціалісту з історії аграризму професорові Г.Ф.Матвєєву (Московський державний університет).

¹¹ Пизор С. Вячеслав Липинский и политическая думка західного світу. // Сучасність (Мюнхен). — 1969. — №9. — С.113.

¹² Мазепа І. Підстави нашого відродження. — 1949. — Ч.2. — С.67.

¹³ Трошинський В. Міжвоєнна українська еміґрація в Європі. — К., 1994. — С.169-170.

¹⁴ Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX-XX століття. — К., 1996. — С.208.

¹⁵ Для докладнішого опису бракує місця.

¹⁶ Желев Ж. Фашизм. Тоталітарне государство. — М., 1991. — С.28.

¹⁷ Одна з кращих систематизацій — у праці Р.Бурдерона (Бурдерон Р. Фашизм. идеология и практика. — М., 1983).

¹⁸ Лисак-Рудницький І. Консерватизм / Історичні есе. — К., 1994. — С.125.

¹⁹ Цит. за: Фалєєва Т. Предисловие // Французский консерватизм XIX-XX вв. Критика зарубежной историографии. — М., 1989. — С.11.

²⁰ Рахшмир П. Эволюция консерватизма в новое и новейшее время // Новая и новейшая история. — 1990. — №1. — С.48.

²¹ Манґейм К. Консервативная мысль / Диагноз нашего времени. — М., 1994. — С.576.

²² Тут мова йде головним чином про консерватизм континентальної Європи, оскільки у Британії із ним таких різких змін не відбулося.

²³ Цит. за: Эрме Г. Народ против демократии. // Новые книги за рубежом по общественным наукам. — 1990. — №2. — С.31.

²⁴ Мидлер А. Авторитарный и тоталитарный опыт Центральной Европы // Центральная Европа как исторический регион. — М., 1996. — С.79.

²⁵ Орлова М. Канцлер Брюнинг как консервативная альтернатива Гитлеру. Споры германских историков // Новая и новейшая история. — 1994. — №2. — С.42-44.

- ¹⁶ История фашизма в Западной Европе. — С.367.
- ¹⁷ Майка Ю. Социальное учение католической церкви. — Рим-Люблин, 1994. — С.295-300.
- ¹⁸ Спроба обґрунтувати вагомість легітимності робилася лише такими консервативними мислителями, як М.Вебер та В.Липинський.
- ¹⁹ Бібліографія за 1920-поч.1980-х рр. викладена у Harvard Ukrainian Studies — 1985 — Vol.IX — №3/4, наступна загальна збірка — В.Липинський. Історико-політологічна спадщина і сучасна Україна (Студії. — Т.1) — К.-Філадельфія, 1994.
- ²⁰ Липинський В. Листи до братів-хліборобів. — Відень, 1926. — С.387.
- ²¹ Липинський В. Універсалізм у хліборобській ідеології // Липинський В. Студії. — К.-Філадельфія, 1994. — Т.1. — С.267-275.
- ²² Там само. — С.269.
- ²³ Липинський В. Листи ... — С.XIV.
- ²⁴ Там само. — С.32.
- ²⁵ Там само. — С.XIII. Аналізуючи ставлення Липинського до фашизму і комунізму, відомий дослідник його спадщини Я.Пеленський дійшов обґрунтованого висновку, що він виробив «ембріональну дефініцію тоталітаризму», ставши, власне, одним із піонерів теорії тоталітаризму: Pelenski J. V. Lypyns'kyj and the Problem of the Elite. // Harvard Ukrainian Studies. — Вк. число. — С.326-341.
- ²⁶ Мелни Ж. Назад к земле. — М., 1914.
- ²⁷ Носкова А. К вопросу об аграризме и крестьянском движении в странах Центральной и Юго-Восточной Европы в межвоенный период // Советское славяноведение. — 1981. — №2. — С.40-57.
- ²⁸ Липинський В. Релігія і церква в історії України. — К., 1993. — С.22.
- ²⁹ Липинський В. Листи ...; Липинський В. Покликання варягів чи організація хліборобів? // Хліборобська Україна. — 1924. — Кн.4. — Зб.7-8. — С.312-340; Липинський В. Універсалізм у хліборобській ідеології.
- ³⁰ Materiały źródłowe do historii polskiego ruchu ludowego. — Warszawa, 1966. — Т.1. — С.17.
- ³¹ Матвеев Г. «Третий путь?» Идеология аграризма в Чехословакии и Польше в межвоенный период. — М., 1992. — С.83.
- ³² Матвеев Г. Формирование идеологии чешских аграриев в конце XIX-1914 г. // Вестник Московского университета. Серия 8. «История». — 1989. — №5. — С.43.
- ³³ Cesal J., Certy V. O ideologii ceskoslovenskeho agrarizmu. // Ceskoslovensky casopis historicky. — 1959. — №2. — С.263-285.
- ³⁴ Матвеев Г. Формирование идеологии чешских аграриев в конце XIX-1914 г. — С.49.
- ³⁵ Миллер А. Авторитарный и тоталитарный опыт Центральной Европы. — С.73-79.
- ³⁶ Миллер А. Об истории концепции «Центральная Европа» // Центральная Европа как исторический регион. — М., 1996. — С.9-12.
- ³⁷ Матвеев Г. «Третий путь?» — С.42.
- ³⁸ Там само. — С.50-51.
- ³⁹ Центральний державний архів вищих органів влади України, ф.3859, оп.1, спр.136, арк.3.
- ⁴⁰ Липинський В. Нарис програми Української демократичної хліборобської партії // Студії. — К.-Філадельфія, 1994. — Т.1. — С.257.
- ⁴¹ Галушко К. Діє В.Липинського у контексті європейської суспільно-політичної думки. // Збірник праць студентів та аспірантів Київського університету ім.Т.Шевченка. Гуманітарні науки. — Вип.2. — К., 1995. — С.53.
- ⁴² Липинський В. Листи до братів-хліборобів: про ідею та організацію українського монархізму. — Відень, 1926. — С.33.
- ⁴³ Там само. — С.72.
- ⁴⁴ Липинський В. Універсалізм у хліборобській ідеології // Липинський В. Студії. — Т.1. — С.268.
- ⁴⁵ В'ячеслав Липинський. З епістолярної спадщини. — К., 1996. — С.64.
- ⁴⁶ Липинський В. Універсалізм у хліборобській ідеології. — С.273.
- ⁴⁷ В'ячеслав Липинський. З епістолярної спадщини. — С.64.

Олена Любовець

Партія боротьбистів за часів Української Держави

Гетьманський переворот 29 квітня 1918 р. поглибив розкол в українському національному русі між його демократичною та консервативною течіями. Більшість українських політичних партій, і насамперед соціалістичних, стали у відкриту опозицію щодо гетьманського уряду, відмовившись від участі в його роботі. Але консолідації опозиційних сил також не відбулося — кожна партія оцінювала політичну ситуацію та тактику щодо неї відповідно до власних програмних настанов. Крім того, ідеологічні та тактичні розходження спостерігалися не тільки між окремими партіями, а й всередині них.

Найбільшої гостроти внутрішньопартійна боротьба набула в УПСР, в якій ще до перевороту існував фактичний поділ на ліве, більш радикальне, та праве, більш помірковане, крило. На головне питання — як ставитися до гетьманського уряду — представники обох течій давали різну відповідь. Праві вважали, що заради національних здобутків треба йти на співпрацю з урядом. Ліві ж, навпаки, були впевнені, що національна рівність може бути здійснена внаслідок соціалістичної революції. Бо, на їх погляд, Україна не могла побудувати «власної буржуазної держави», оскільки не мала «власних панівних класів — поміщиків і капіталістів». Ця розбіжність зробила неможливим подальше формальне існування єдиної партії, що і стало причиною її розколу.

Організаційне оформлення розколу УПСР відбулося на її IV з'їзді, що став останнім загальним з'їздом єдиної партії. Цей з'їзд пройшов нелегально в околицях Києва 13-16 травня 1918 р. На з'їзді ліва і права течії були представлені майже порівну, що відбивало фактичне співвідношення сил в партії.

Доповіді з основних програмних питань викликали надзвичайно бурхливі, гострі дебати. Представники лівого та правого крила принципово по-різному оцінювали минулу діяльність партії, сучасний момент і подальші можливі шляхи розвитку революції. Фактично з кожного питання розглядалися дві резолюції.

Так, представники правої частини з'їзду вважали революцію завершеною і пропонували використати «передишку» для «організації мас, піднесення їх культурності, класової і національної свідомості» в умовах легального або напівлегального існування партії, наполягали намічати політику «з точки зору збереження української державності, як одного з найбільших здобутків революції». З огляду на це, вони висловлювалися навіть за участь в парламенті — Державній Раді, коли б вона була скликана гетьманом, і за «дружнє співділання соціалістів-революціонерів, соціал-демократів та соціалістів-федералістів в цілях передачі влади в українські руки».

Ліві ж вважали революцію незавершеною, підносили значення соціально-економічного аспекту, протестували проти «еволоційної» політики правого крила, висловлювалися проти «підмінування» класової соціалістично-революційної боротьби трудових мас культурницькою аполітичною роботою верхів партії і кликали партію в підпілля для організації збройного повстання робітництва і селянства проти Гетьманщини².